

82
12

रसमञ्जरी

82
12

भानुदत्तमिश्रप्रणीत

Rasa Man Jani

2003

रसमञ्जरी:- भानुदत्तमिश्रप्रणीता ॥

82
12

82
12

82
12

॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ आत्मीयश्चरणन्दधातिपुंरतोनिम्नोन्नतायाम्बुविस्तीयेनैवकरेणकर्षतितरो
पुष्पंश्रमाशङ्कया ॥ तल्ये किञ्चमगत्वचाविरचितेतिद्रातिभागैर्निजैरन्नः प्रेमभरालसाम्प्रियतमामङ्गेर
धानोहरः ॥ १ ॥ विद्वत्कुलमनोभृङ्गरसव्यासङ्गहेतवे ॥ एषाप्रकाश्यतेश्रीमद्भानुनारसमञ्जरी ॥ २ ॥
तत्ररसेषुश्चरस्याभ्यर्हितत्वेनतदालम्बनविभावत्वेननायिकातावन्निरूप्यते ॥ सात्रिधा ॥ स्व
कीयापरकीयासामान्याचेति ॥ तत्रस्वामिन्येवानुरक्तास्वकीया ॥ नचपरिणीयां परगामिन्याम
तिव्याप्तिः ॥ अत्रपतिव्रतायाएवलक्ष्यत्वात् ॥ तस्याश्चपरगामितयापरकीयात्वमपिसमायाति
अस्याश्चेष्टा ॥ भर्तुः शुश्रूषाशीलसंरक्षणमाज्ज्वलमा ॥ यथा ॥ गतागतकुतूहलन्ननयन
योरपाङ्गावधिस्मितकुलनतभ्रुवामधरएवविभ्राम्यति ॥ वचः प्रियतमश्रुतेरतिथिरेवकोप
मः कदाचिदपिचेमनसिकेवलम्भज्जति ॥ ३ ॥ स्वकीयातुत्रिविधा ॥ मुग्धामध्याप्रगल्भाचेति ॥ त
त्राङ्कुरितयौवनामुग्धा ॥ साचास्तातयौवनास्तातयौवनाच ॥ सैवक्रमशोलज्जाभयपराधीनर

तदा

॥ १ ॥

तिर्न वोढा ॥ अस्याश्वेष्टा ॥ क्रिया क्रिया मनोहरा कोपेमाई वन्तव भूषणे समीहा ॥ मुग्धायथा ॥ आसहं कि
ल कामदेव धरणीपालेन कालेषु मे वस्तुं वास्तु विधि विधास्यति तनौ तारुण्य मेणी दशः ॥ दृष्ट्या रक्ता
न चातुरी मुखरुचा सौधा धरी माधुरी वाचा किञ्च सुधा समुद्र लह ॥ रीला वण्य मामन्यते ॥ ४ ॥
अज्ञात यो वनायथा ॥ नीरात्रीरमुपागताश्रवणयोः सीम्नि स्फुरन्नेत्रयोः श्रोत्रे लयमिदं किमुत्प
लमिति ज्ञातुं करन्यस्यति ॥ शैवालाङ्कुरशङ्कया शशिमुखीरोमावलीस्योक्षति श्रान्तास्मीति
मुहुः सखीमविदितश्रोणीभरापच्छति ॥ ५ ॥ ज्ञातयो वनायथा ॥ स्वयम्भूः शम्भुरभोजलोचने
त्वत्ययो धरः ॥ नखेन कस्य धन्यस्य च द्रुहो भविष्यति ॥ ६ ॥ न वोढायथा ॥ हस्ते धृता पिशयने वि
निवेशितापि क्रोडे कृतापियतते वहिरेव गन्तुम् ॥ जानीमहे नववधरथ तस्य वश्यायः पारदं स्थि
रयितुं क्षमते करेण ॥ ७ ॥ विश्रब्धन वोढायथा ॥ दरमुकुलितनेत्रे त्रपालिनी वीनियमितवाहु
कृतोरु युग्मवन्धम् ॥ करकलितकुचस्थलं न वोढा स्वपितिसमीपमुपेत्य कस्य यत्नः ॥ ८ ॥ स

॥२॥

मानलज्जामरुनामध्या ॥ एवैवचातिप्रश्रयादतिप्रश्रब्धनवोढा ॥ अस्याश्वेषा ॥ सागसिधेयसिधेये
वक्रोक्तिरधैर्येपरुषवाक् ॥ यथा ॥ स्वापेप्रियाननविलोकनहानिरेवस्वापच्युतौप्रियकरग्रहणप्र
सक्तः ॥ इत्थंसरोरुहमुखीपरिचिन्तयन्तीस्वापम्विधातुमपिहातुमपिप्रपेदे ॥ ८९ ॥ पतिमात्रविष
यकेलिकलाकोविदाप्रगल्भा ॥ वेश्यायांकुलरायांचपतिमात्रविषत्वाभावान्नतत्रातिव्याप्तिः
अस्यास्तुरतिप्रीतिरानन्दात्सम्मोहः ॥ प्रथमंयथा ॥ संस्पृश्यस्तनमाकलय्यवदनंसंस्निष्य
कण्ठस्थलंनिःसीयाधरविम्वमस्वरमपाकष्यव्युदस्यालकम् ॥ देवस्याम्बुजनीपतेः समुद्रय
ज्जिज्ञासुमानेपियेवामाक्षीवसनाञ्चलैः श्रवणयोर्नीलोत्पलंनिहुते ॥ ९० ॥ द्वितीयंयथा ॥ न
खक्षतमुरस्थलेऽधरदलेरदस्य व्रणंच्युतावकुलमालिकाविगलिताचमुक्तावलिः ॥ रतानस
मयेमया सकलमेतदालोकितंस्मृतिः क्वचरतिः क्वचक्वचतवालिशिक्षाविधिः ॥ ९१ ॥ मध्याप्र
गल्भेमानावस्यायांप्रत्येकन्निविधे ॥ धीराअधीराधीधीराचेति ॥ व्यञ्जकोपप्रकाशाधीरा

॥२॥

॥३॥

सि॥ इत्थन्निगद्यसुदशावदनेपियस्यनिम्बस्यवाष्पलुलितानिहितादगन्ताः॥१४॥ प्रौढाधीराय
था॥ नोतल्यंभजसेनतल्यसिसुधाधारानुकारागिरो दग्धातंकुरुवेनवापरिजनेकोपप्रकाश
खलात्॥ इत्थंकेतकगर्भजौरदयितेकोपस्यसङ्गोपनंतस्यादेवनचेत्युनःसहचरीकुची
तसाचिस्मितम्॥१५॥ प्रौढाअधीरायथा॥ प्रतिफलमवलोक्यस्वीयमिन्दोःकलायांहरशि
रसिपरस्यावासमाशङ्कमाना॥ गिरिशमचलकन्यातर्ज्जुयामासकम्पप्रचलवल्लयवै
लात्कान्तिभाजाकरेण॥१६॥ प्रौढाधीराधीरायथा॥ तल्योपान्तमुपेयुषिप्रियतमेवक्री
कृतग्रीवयाकाकुल्याकुलवाचिसाचिहसितस्फूर्ज्जत्कपोलश्रिया॥ हस्तन्यस्तकरेपुनर्म
गदशालाक्षारसक्षालितप्रोक्षीपष्टमयस्वमंसलरुचोविस्फारितादृश्यः॥१७॥ एते
चधीरादिषड्भेदादिधा॥ ज्येष्ठाकनिष्ठाच॥ धीराज्येष्ठाकनिष्ठाच॥ अधीराज्येष्ठाकनि
ष्ठाच॥ धीराधीराज्येष्ठाकनिष्ठाच॥ परिणीतत्वेसतिभर्तुरधिकस्नेहाज्येष्ठा॥ परिणी
तत्वेसतिभर्तुर्नस्नेहाकनिष्ठा॥ अधिकस्नेहासुन्यूनस्नेहासुचपरकीयासुसामा

चञ्च

॥३॥

न्यवनितासुनातिव्याप्तिः॥ परिणीतपदेनव्यावर्तनात्॥ धीराज्येष्ठाकनिष्ठा॥ एकस्मिन्शयनेस
 रोरुदृशोर्विशायनिद्रान्तयोरेकाम्पल्लवितावगुणनपटामुत्कन्धरोदृष्टवान्॥ अन्यस्यास्स
 विधंसमेत्यनिभृतव्यालोलहस्ताङ्गुलि व्यापारेर्वसनाञ्चलञ्चपलयन्त्वापच्यतिह्रस्वान्॥
 १८॥ अधीराज्येष्ठाकनिष्ठायथा॥ अन्तःकोपकषायितेप्रियतमेपश्यन्घनेकाननेषुष्प
 स्यावचयायनम्रवदनामेकांसमायोजयत्॥ अर्द्धोन्मीलितलोचनाञ्चलचमत्काराभिरामा
 ननांसमेराद्धाधरपल्लवान्तववधमन्यांसमालिङ्गति॥ १९॥ धीराधीराज्येष्ठाकनिष्ठायथा॥
 धैर्य्यधैर्य्यपरिग्रहग्रहितयोरेणीदृशोऽप्रीतयेरत्नद्वन्द्वमनन्तकान्तिरुचिरमुष्टिद्वयेन्यस्तवा
 न्॥ एकस्याः कलयन्करेप्रथमतोरत्नम्परस्याः प्रियोहस्ताहस्तिमिषात्स्पर्शानुचतटीमानन्दमा
 विन्दति॥ २०॥ अपकटपरपुरुषानुरागापरकीया॥ साचद्विविधा॥ परोटाकन्यका॥ यथा॥ क
 न्यकायाः पित्राद्यधीनतया अस्याः गुप्तैवसकलाचेष्टा॥ अयंरेवाकुञ्जः कुसुमशरसेवासमु
 चितस्समीरोयम्वेलानैवविदलदेलापरिमलः॥ इयम्यावद्धन्यानवजलदविन्यांचतुरापरा

॥ ४ ॥

वि

धीनञ्चेतस्सखि किमपि कर्तुं म्रगयते ॥ २१ ॥ गुप्ताविदग्धा लक्षिता कुलटा नु शयाना मुदिता प्रभ
तीना म्यर कीया या मेवान्तर्भावः ॥ गुप्ता त्रिविधा ॥ वृत्तसुरतगोपना ॥ वर्तिष्यमानसुरतगोप
ना ॥ वृत्तिवर्तिष्यमानसुरतगोपना ॥ त्रितयमपियथा ॥ भवश्च कुरुतु निर्दिषन्तु सुहृदो नि
दन्तु वायातरस्तस्मिन्किन्तु नमन्दिरे सखि पुनस्त्वापो विधेयो मया ॥ आखोराक्रमणाय को
णकुहुरादुत्फालमातन्वती माज्जरी नखरे ॥ खरे ॥ कृतवती काङ्क्षान्मे दुर्दशाम् ॥ २२ ॥ विद
ग्धा द्विधा ॥ वाग्विदग्धा क्रियाविदग्धा च ॥ वाग्विदग्धा यथा ॥ निविडतमतमालमल्लिवल्ली वि
चकिलराजि विराजितो पकले ॥ पथिकसमुचितस्तवाद्यतीव्रे सवितरितत्र सरित्तेति वा
सः ॥ २३ ॥ क्रियाविदग्धा यथा ॥ दासाय भवननाथे वदरी मपने तुमादिशति ॥ हेमन्ते
हरिणा स्त्री पयसि कुठारम्बिनिक्षिपति ॥ २४ ॥ लक्षिता यथा ॥ यद्भूतन्तद्भूतं यद्भूयात्तदपि वा
भूयात् ॥ यद्भवति तद्भवतु वा विफलस्तव कोपि गोपनायाशः ॥ २५ ॥ कुलटायथा ॥ एते वा
रिकणा न्किरन्ति पुरुषान्वर्षेति नामो धराशैलाश्चाद्वलमुद्धृन्ति न संत्येते पुनर्नीयकान् ॥

जो २ द्विः

जं

॥ ४ ॥

अव्ययकोपप्रकाशा अधीरा॥ व्यंग्याव्यंग्यः कोपप्रकाशाधीराधीरा॥ इयांस्तु विशेषः॥ मध्या
धीरायाः कोपस्यगीर्व्यजिका॥ अधीरायाः परुषवाक्॥ धीराधीरायाश्च वचनरुदिते प्रका
शके॥ प्रौढायाः धीरायास्तु रतावोदास्यम्॥ अधीरायास्तु र्जनताउनादिः॥ धीराधीरायार
तावोदास्यं तर्जनताउनादिकोपस्यप्रकाशके॥ धीरादिभेदः स्वीयाया एव न परकीयाया इति
प्राचीनलेखनमात्रमात्रम्॥ धीरात्वमधीरात्वं तदुभयं वा माननियतम्॥ परकीयायां मा
नश्चेत्तैषामप्यावश्यकत्वात्॥ मानश्च परकीयाया इति वक्तुमशक्यत्वात्॥ मध्याधीरा
यथा॥ लोलालिपुञ्जे व्रजतो नि कुञ्जे स्फारावभूवुः श्रमवारिधाराः॥ देहे समीहे भवतो वि
धातुं धीरं समीरं नलिनीदलेन॥ १२॥ मध्या अधीरायथा॥ जातस्ते निशि जागरो मम पुन
र्नेत्रा म्बुजेशोणिमानिः पीतं भवतामधु प्रविततं ग्राह्यं तितं मे मनः॥ भ्राम्यद्भ्रुघने नि
कुञ्जं भवने लब्धं त्वया श्रीफलं पञ्चेषु पुनरेष मां वदत रं कूरैश्शरैः कृत्ति॥ १३॥ मध्या
अधीराधीरायथा॥ कान्तानुरागचतुरो सिमनो हरो सिनाथो सि किञ्चन वयो वनं भूषितो

॥५॥

भ्रान्तविलोचनभुजलतापर्यस्तकर्णोत्पलम् ॥ अङ्गुल्यास्फुरदङ्गुलीयकरुचाकर्मस्यकण्ठयनकु
र्वाणान्नयकन्यकासुकृतिनंसव्याजमालोकते ॥ ३१ ॥ वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिलाषासा
मान्यवनिता ॥ नन्यग्रिमित्रेक्षितिपतावनुरक्तायामैरावत्यामव्याप्तिस्तत्रवित्तमात्रोपाधेरभा
वादितिचेत् ॥ नैवम् ॥ सापिकाश्मीरहीरादिदातरिमहाराजे अनुक्ताननुमहर्षौतेनावगम्यते
तत्रापिवित्तमात्रोपाधिरेव ॥ सामान्यवनितायथा ॥ दृष्ट्वाप्राङ्गणसन्निधौवर्द्धनंदातारम
भ्यागतंवल्लोजौतनुतः परस्परमिवाश्लेषकुङ्कुमदशः ॥ आनन्दाश्रुपयांसिमुञ्चतिमुकुर्मा
मिषात्कुन्तलोदष्टिः किञ्चधनागमङ्कथयितुंकर्णान्तिकङ्कुञ्जति ॥ ३२ ॥ एता अन्यसम्भोग
दुःखितावक्रोक्तिगर्वितामानवत्यश्चतिस्रोभवन्ति ॥ अन्यसम्भोगदुःखितायथा ॥ त्वन्दुति
निरगाः कुञ्जन्तुपापीयसोऽग्रहे ॥ किंशुकाभरणन्देहेदृश्यतेकथमन्यथा ॥ वक्रोक्तिगर्विता
धिधा ॥ प्रेमगर्वितासौन्दर्यगर्विताच ॥ प्रेमगर्वितायथा ॥ वपुषितवतनोतिरत्नभूषासु
भुरितिधन्यतमासिकिम्बवीमि ॥ सखितनुनयनान्तरालभीरुः कलयतिमेनविभूषणानि

॥५॥

कान्तः॥३४॥ सोढ्यगर्वितायथा॥ कलयतिकमलोपमानमस्तोः प्रथयतिवाचिसुधारसस्य
सायम्॥ सखिकथयकिमाचरातिकान्तेसमजनितत्रसहिष्णुतैवदोषः॥३५॥ मानवतीयथा॥ पि
याऽपराधस्त्विकाचेष्टामानः॥ सचलधुर्मध्यमोगुरुश्च॥ अल्पापनेयोत्तुघुः॥ कृष्टापनेयोम
ध्यमः॥ कष्टतमापनेयोगुरुः॥ असाध्यस्तुरसाभासः॥ अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मात्तुघुः॥ गोत्रस्व
लनादिजन्मामध्यमः॥ अपरस्त्रीसङ्गजन्मागुरुः॥ अन्यथासिद्धकुतूहलादिना अपनेयोत्तुघुः॥
अन्यथासिद्धवादशपथापनेयोमध्यमः॥ चरणपतनभ्रषणाद्यपनेयोगुरुः॥ अपरस्त्री
दर्शनादिजन्मायथा॥ स्वेदास्त्रुभिः कचनपिच्छलमङ्गभ्रमोशातोदरिकचनकण्टकितश्चकास्ति
अन्याम्बिलोकयतिभ्रषयतिप्रियोपिमानः क्वास्यतिपदन्तवतन्नाविद्यः॥३६॥ गोत्रस्वलना
दिजन्मायथा॥ यद्गोत्रस्वलनन्तत्रभ्रमोयदिनमन्यसे॥ रोमालिव्यालिसंस्पर्शपथं तत्रका
रय॥३७॥ अपराङ्गनासमभोगजन्मायथा॥ दयितस्य निरीक्ष्यभालदेशंचरणलक्तकपि
तरंसपत्न्याः॥ सुदृशोनयनस्यकोणभासाश्रुतिमुक्ताः शिखरोपमावभ्रुवः॥३८॥ एतावो

॥ ६ ॥

उशाव्यवाभिरवस्थाभिः प्रत्येकमष्टविधाः ॥ प्रोषितभर्तृकाखण्डिताकलहान्तरिताविषल
आउत्कण्डितावासकसज्जास्वाधीनपतिका अभिसारिकाचेति गणनया षड्विंशत्यधिक
शतभेदाभवन्ति ॥ तासामप्युत्तममध्यमाधमगणनया चतुरशीति युतं शतत्रयभेदा
भवन्ति ॥ यत्तु एतासां दिव्यादिव्योभयभेदगणनया द्विपञ्चाशदधिकं शतयुतं सहस्रभेदा
भवन्ति ॥ दिव्या इन्द्राण्यादयः ॥ अदिव्या मालत्यादयः ॥ दिव्यादिव्या द्वौषद्यादय इति ॥ तत्र अव
स्थानां भेदेन नायिका भेदात् ॥ जातिभेदेन भेदस्वीकारे नायिकानामप्येवमानस्यं स्यात् ॥ त
था हि दिव्यादिव्यभेदो नायिकानामेव ॥ यथा ॥ इन्द्रादयो दिव्याः ॥ अदिव्या माधवादयः ॥ दिव्यादि
व्या अर्जुनादयः ॥ यद्यपि मुग्धाया यथाधीरादिभेदाभावस्तथाविधप्रज्ञासामग्र्यभावात् तथा
षड्विधत्वाभावो भवितुमर्हति ॥ तथापि प्राचीनलेखनानुरोधेन न बोधायामप्येते भेदा अव
गन्तव्याः ॥ देशान्तरगतेष्वेयसि सन्तापव्याकुला प्रोषितभर्तृका ॥ उत्काकलहान्तरिता वि
षलस्थाना म्यतिर्देशान्तर्गतौ न भवति इति तत्रातिव्याप्तिः ॥ अस्याश्चेष्टा दशावस्था ॥ मुग्धा

॥ ६ ॥

त्रैलोक्येतरवःफलानिसुवतेनैवारभन्तेजनान्धातःकातरमालपामिकुलदाहेतोस्त्वयाकिङ्कत
म॥१६॥ अनुशयाना॥ वर्तमानस्यानविघटनेनानुशयानाभाविष्णानाभावशङ्कयाअनु
शयानास्वानधिष्ठितं सङ्केतस्थलं भर्तुर्गमनानुमानेन चानुशयानाभवति॥ प्रत्येकमुदा
हरणानि॥ एकानुशयानायथा॥ समुपागतवतिचैत्रेनियततिपत्रेलवङ्गलतिकायाः॥ सु
दशः कपोलपालीशिवशिवतालीदलघुतिलेभे॥२७॥ द्वितीयानुशयानायथा॥ निद्रालु
केकिमिथुनानिकपोतपोतव्याधृतनूतनमहीरुहपल्लवानि॥ तत्रापितन्विनवनानि कि
यन्तिसन्तिखिद्यस्वमाप्रियतमस्य गृहम्प्रयाहि॥२८॥ तृतीयानुशयानायथा॥ कर्णिक
ल्यितरसालमञ्जरीपिञ्जरीकृतकपोलमण्डलः॥ निःपतेन्नयनवारिधारयाराधयाम
धुरिषु निर्रीक्ष्यते॥२९॥ मुदितायथा॥ गोष्ठेषु तिष्ठतिपतिर्वधिराननन्दानेत्रद्वयस्य न
चपाटवमस्ति यातुः॥ इत्यग्निशम्यतरुणीकुचकुम्भसीम्निरोमाञ्चकञ्चुकमुदञ्चित
माततान॥३०॥ कन्यकायथा॥ किञ्चित्कुञ्चितहारद्यष्टिसरलभ्रवल्लिस्ताचिस्मितं पान्त

॥७॥

षिद्धारदेशोपविष्टा ॥४३॥ अन्योपभोगचिह्नितः प्रातरागच्छति पतिर्यस्याः सा खलित्वा ॥ प्रा-
तरित्यपलक्षणम् ॥ अस्याश्वेषा ॥ स्फुटालापचिन्तासन्तापनिश्वासतृष्णीभावाश्रुपा-
तादयः ॥ मुग्धारखण्डितायथा ॥ वक्षः किमु कलशाङ्कितमिति किमपि प्रष्टुमिच्छन्त्याः ॥ नय-
नं नवोदसुदृशः प्राणेशः पाणिनापि दधे ॥४४॥ मध्याखण्डितायथा ॥ वक्षोजचिह्नित-
मुखोदयितस्य वीक्ष्य दीर्घान्निश्चसिति जल्पति नैव किञ्चित् ॥ प्रातर्जले न नयनं परिमा-
र्जयन्ती बाला बिलोचनजलानिति रोदधाति ॥४५॥ प्रौढाखण्डितायथा ॥ मामुद्दीक्ष्य वि-
पक्षपक्षमलदृशः पादाम्बुजालक्तकैरालिप्ताननमानती कृतमुखी चित्रार्पिते वा भ-
वतु ॥ रुक्तं नोक्तवती न वा कृतवती निश्वासकोष्मे दृशौ प्रातर्मङ्गलमङ्गना करतलादा-
दर्शमादर्शयतु ॥४६॥ परकीयाखण्डितायथा ॥ कान्तान्निरीक्ष्य वलयाङ्कितकण्ठदेशमुक्ता-
स्तया परमिया परुषानवाचः ॥ इतीमुखे मृगदृशास्खलदम्बुपरदूरात्परन्तिदधिरे नयना-
न्तपाताः ॥४७॥ सामान्यवनिताखण्डितायथा ॥ उरस्तवपयोधराङ्कितमिदं कुतो मे क्ष-

॥७॥

माततोमयिनिधीयतां वसुपुरायदक्षीकृतम् ॥ इति प्रचलचेतसः प्रियतमस्य वारस्त्रियाक
एकनकङ्कणं करतलात्समाकष्यते ॥ ४८ ॥ पतिमवमत्यपश्चात्परितप्ताकलहान्तरिता
अस्याश्लेषा ॥ भ्रान्तिसन्तापसंमोहनिश्वासज्वरपलापादयः ॥ मुग्धाकलहान्तरितायथा
अनुनयति पतिन्नलज्जमाना कथयति नापि सरवीजनाय किञ्चित् ॥ पसरति मलयानिले
नवोठावहति परन्तु चिरायश्च न्यमन्तः ॥ ४९ ॥ मध्याकलहान्तरितायथा ॥ विरमति कथनं
विनानखेदस्सखि कथने समुपैति कापिलज्जा ॥ इति कलहमधोमुखी सखिभ्योलपितुम
नालपितुं समाचकार ॥ ५० ॥ प्रोठाकलहान्तरितायथा ॥ अकरोः किमुनेत्रशोणिमानं कि
मकाशीः करपल्लवैर्निरोधम् ॥ कलहं किमधाः क्रुधारसंज्ञेहितमर्थं न विदन्ति देवदुष्टाः ॥ ५१ ॥
परकीयाकलहान्तरितायथा ॥ भर्तुर्यस्य कृते गुरुलघुरभ्युज्जयेष्टी कनिष्ठी कृता धैर्यं को
शधनं गतं सहचरीनीतिः कृता इरतः ॥ निर्मुक्तात्त एव त्रपापरिचिता श्रोतस्विनी वि
दुवत्सक्रोधादवधीरितो हतधियामातृवलीयान्विधिः ॥ ५२ ॥ सामान्यवनिताकलहा

॥ ८ ॥

नरितायथा ॥ यत्त्यक्तेरुहलक्ष्मपाणि कमले भाग्यालये यद्गुरुन्यस्तं वाममयलुलारफलके
भाग्याक्षरम्वेधसा ॥ तत्सर्वं सखियो यथार्थमकरोत्तस्मिन्प्रकोपः कृतो धिष्ठाधिष्णमजी
वितं धिगतनुं धिक्केष्टितं धिग्वयः ॥ ५३ ॥ सङ्केतनिकेतने प्रियमनवलो क्यसमाकुलहृदया
विप्रलब्धा ॥ अस्याश्चेष्टा ॥ निर्वेदनिश्वाससरवीजनोपालंभचिन्ताश्रुपातमूर्च्छादयः ॥ मु
ग्धाविप्रलब्धायथा ॥ आलीभिश्शायधैरनेककपटैः कुञ्जोदरन्ती तमाश्चन्यन्तच्च नि
रीक्ष्य विशुभितयानप्रस्थितं न स्थितम् ॥ न्यस्ताः किल न वोढ न रजदशा कुञ्जोप
कण्ठिरुषा भ्राम्यद्गङ्गा कदम्ब उम्बरचमत्कारस्पृशोदष्टयः ॥ ५४ ॥ मध्याविप्रलब्धाय
था ॥ सङ्केतकेलिगृहमेत्यनिरीक्ष्यश्चन्यमेणीदशो निभृतनिश्चसिताधरायाः ॥ अर्धा
क्षरं वचनमर्द्धविकाशिते त्रंतामूलमर्द्धकवलीकृतमेव तस्थौ ॥ ५५ ॥ पौढाविप्रलब्धाय
यथा ॥ अचन्यकुञ्जगृहं निरीक्ष्य वलिनं विज्ञाय चेतो भवंदूतीनापि निवेदिता सहचरी पृष्टा
पिनोवातया ॥ शम्भो शङ्करचन्द्रशेखरहरश्रीकण्ठशूलिनूशिवत्रायस्वेति परन्तु नीरज

॥ ८ ॥

पोषितभर्तृकायथा॥३॥खन्दीर्घतरम्बहत्यपिसखीवर्गायनोभाषते शैवालैः शायनं सजत्यपि
पुनश्शोतेन बालज्जया॥कण्ठे गङ्गा दवाचमञ्चति दशाधत्तेन वाष्पोदकं सन्तापं सहते यदम्बु
जमुखीतद्देदचेतोभवः॥३॥मध्यापोषितभर्तृकायथा॥वासस्तदेव वपुषो वलयन्तदेव ह
स्तस्य सैव जघनस्य चरत्नकाञ्ची॥वाचालभङ्गसुभगे सुरभौ समस्तमद्याधिकं सखि निवे
दय किं निदानम्॥४०॥षोढापोषितभर्तृकायथा॥मालावाला म्बुजदलमयी मोक्तिकी हार
यष्टिः॥काञ्ची गन्तुम्यभवति हरो सुभुवः प्रस्थितैव॥अन्यद्वयमः किमपि धमनीवर्त्तते वा
नवेति ज्ञातुम्याहो ररुह वलयं पाणिमलम्प्राप्ति॥४१॥परकीयोपोषितभर्तृकायथा॥श्वश्रः
पद्मदलन्दति तदपि भ्रूसंज्ञया गच्छते सद्यो मर्मरशङ्कयानचक्षया संस्पर्श्यते पाणिना॥या
तुर्वाचिसुहृद्गणस्य वचसा प्रत्युत्तरदीयते श्वासः किन्तु न मुच्यते कुत वह कूरः कुरङ्गी दशा॥
॥४२॥सामान्यवनितापोषितभर्तृकायथा॥विरहविदितमन्तः प्रमविस्राय कान्तः पुन
रपि वसुतस्मादेत्यमेदास्यतीति॥मरिचनिचयमस्त्रोर्न्यस्य वाष्पोदविह्वलं विस्रजति पुरयो

॥ ५॥

मध्याउत्कायथा ॥ आनेतुं नगता किमु प्रियसखी भीतो भुजङ्गा किमु कृद्धो वा प्रतिषेधवाचिकिम
सो प्राणेश्वरो वर्तते ॥ इत्थं कर्णसुवर्णकेतकरजः पातोपघातछलादक्षणाः कापिनवोढनीर
जमुखीवाष्पो दकम्मुञ्चति ॥ ६० ॥ प्रोठाउत्कायथा ॥ भ्रातर्निकुंजे सखि यथरसालवन्धो मा
तस्तमस्विनिपितस्तिमिरपसीद ॥ एच्छामि किंचिदिति नीरधराभिरामो रामो हरः कथय कि
न्तसमाजगाम ॥ ६१ ॥ परकीयाउत्कायथा ॥ स्नातं वारिदवारिभिर्विरचितो वासो घने का
ननेशीतैश्वन्दनविन्दुभिर्मनसिजो देवः समाराधितः ॥ नीता जागरणव्रते नरजनीक्रीडा
कृता दक्षिणा तसं किन्ततपस्तथापि सकथं नाप्यापिनेत्रातिथिः ॥ ६२ ॥ सामान्यवतिता
उत्कायथा ॥ कथन्नेकान्तस्समुपैति कुञ्जमित्थंचिरंचेतसि चिन्तयन्ती ॥ अशालयानिः
पतदश्रुधारा वाराङ्गनाकापिधनामिलाघात ॥ ६३ ॥ अथ मे प्रियवास इति श्रित्य
यासुरतसामग्रीं सज्जीकरोति सा वासकसज्जा ॥ वासको वारः ॥ अस्याश्लेषा ॥ मनोरथ
सखी परिहासदूती परिप्लवसा मग्रीसम्पादनमार्गविलोकनादयः ॥ मुग्धावासकस

नि

॥ ५॥

ज्जायथा ॥ हारं गुम्फतितारकानि रुचिरं गन्धातिकाञ्जीलतां दीपं न्यस्य तितत्र कितु वज्रल
स्तेहं न धत्ते पुनः ॥ आलीनामिति वासकस्य रजनौकामानुरूपक्रियां साचिस्मेरमुखी नवे
दसुमुखी दूरात्समुद्दीक्षते ॥ ६४ ॥ मध्यावासकसज्जायथा ॥ शिल्प्यं दर्शयितुं करोति कुतुका
त्कलारहीरस्त्रजं चित्रप्रेक्षणकैतवेन किमपि द्वारं समुद्दीक्षते ॥ गह्लास्याभरणं न वंसह
चरीभूषाजिगीषामिषादित्यं पप्रदशः प्रतीत्य चरितं स्मेराननो भूत्स्मरः ॥ ६५ ॥ पगल्मा
वासकसज्जायथा ॥ रुतम्बपुषिभूषणं चिकुरधोरणीधूपिता कृताशयनसन्निधौ क्रमुक
वीटिकासम्भूतिः ॥ अकारिदूरिणी दशाभवनमेत्यदेहविषास्युरत्कनककैतकीकुसुमका
न्तिभिर्दुर्द्दिनम् ॥ ६६ ॥ मनोरथश्च यथा ॥ आवयोरङ्गयोर्द्वैतेभूयो विरहविज्ञवः ॥ अ
द्वैते च स्मितं स्फीतं न स्याद न्यो न्यवृक्षणम् ॥ ६७ ॥ परकीयावासकसज्जायथा ॥ श्वश्रुं
स्वापयति छलेन च तिरो धत्ते पदीकुरानूधत्ते सौधकपोतकण्ठनिनं देस्माङ्केतिकं चेष्टि
तम् ॥ शश्वत्याश्वं विवर्त्तिताङ्गलतिकं लोलकपोलचुतिकापिकापिकराम्बुजं पियधि

॥१०॥

यातल्यानिकंन्यस्यति॥६८॥सामान्यवनितावासकसज्जायथा॥चोलंनीलनिचोलक
र्षणविधौचूगमणिचुम्बनेयाचिष्येकुचयोःकरार्पणविधौकांचीपुनःकांचीमू॥३॥
त्थंचन्दनचर्चितैर्मगमदैरङ्गानिसंस्कुर्वतीतत्किंयन्तमनोरथंवितनुतेवारेषुवारोङ्ग
ना॥६९॥सदासाकूतासाकारिप्रियतमास्वाधीनपतिका॥अस्याश्वेष्टा॥वनविहारा
दिमदनमहोत्सवमदाहङ्कारमनोरथावाप्तिप्रभतयः॥मुग्धास्वाधीनपतिकायथा
मध्येनक्रशिमास्तनेनगरिमादेहेनवाकान्तिमाश्रोतौनप्रथिमागतौनजडिमानेने
नवावक्रिमा॥लास्येनदृढिमानवाचिषटिमाहास्येनवास्फीतिमाप्राणेशस्यतथा
पिमज्जतिमनोमय्येवकिंकारणम्॥७०॥मध्यास्वाधीनपतिकायथा॥यदपिरतिम
होत्सवेनकारोयरपिकरेनचनीविधारणानि॥प्रियसखिपतिरेषपार्श्वदेशंतदपिन
मुञ्चतिचेत्किमाचरामि॥७१॥पौठास्वाधीनपतिकायथा॥वक्रस्याधरयल्लवस्यव
चसोहासस्यलास्यस्यचधन्यानामरविन्दसुन्दरदृशांकान्तस्तनोतिस्तुतिम्॥

॥१०॥

दशाभर्गस्यचक्रस्तुतिम् ॥ ५६ ॥ परकीयाविप्रलब्धायथा ॥ रत्नाधैर्यभुजङ्गमर्द्धिचरणा
बुल्लुङ्गलज्जानदीमङ्गीकृत्यखलान्धकारपटलंतन्यानदष्टः प्रियः ॥ सन्तापाकुलयातया
चपरितः पायोधरे गज्जति क्रोधाक्रान्तकृतान्तमत्तमहिषभ्रान्त्या दशौ योजिते ॥ ५७ ॥ स
मान्यवनिताविप्रलब्धायथा ॥ कपटवचनभाजाकेनचिद्धारयोषासकलरसिकगोष्ठीव
ज्जिकावञ्चितासौ ॥ इति विहसतिरिङ्गङ्गु विशिष्टचक्षुर्विकचकुसुमकान्तिवृक्षनाके
लिकुञ्जः ॥ ५८ ॥ सङ्केतस्यलंघुतिभर्तुरनागमनकारणं चिन्तयन्ती सा उक्ता ॥ अव
धिदिवसानागतप्रेयसिप्रोषिपतिकायां नातिव्याप्तिः ॥ तस्याभर्तुरवधिरिवसेभवनाग
मननियमइतिसङ्केतपदेतद्व्यावर्तनात् ॥ अस्याश्वेष्टा ॥ अरतिसंतापतृप्ता अंग
रुष्टिपकुरुदितस्त्रावस्थाकथनादयः ॥ मुग्धा उक्ता यथा ॥ यन्नाद्यापि समागतः पतिरि
ति प्रायः प्रपेदे परामित्यं चेत्तसि चिन्तयत्यपि सरवीन् न ब्रीडयात्तु च्छति ॥ दीर्घं निश्चसितं
दधाति च कितं न प्रेक्षते केवलं किञ्चित्पक्वपलाण्डुपाण्डुरुचिरंधत्ते कपोलस्थलीम् ॥ ५९ ॥

किंल्लिरवैर्जातोऽयन्दिताभिसारसमयोऽमुग्धेविमुञ्चत्रयाम् ॥७५॥ मध्याभिसारिकायथा
 भीतासिनेवभुजगात्यथिमद्भुजस्यसङ्गे पुनः किमपिकम्पमुरीकरोवि ॥ अमोधरध्वनिभि
 रशुभितासितनियदाचिसाचिवदनासिक्किमाचरामि ॥७६॥ प्रगल्भाभिसारिकायथा ॥ स्फु
 रदुरसिजभारभङ्गुराङ्गी किशलयकोमलकान्तिनायदेन ॥ अथकथयकथं सहेतुगनु
 यस्मिन्निशासुमनोरथोरथः स्यात् ॥७७॥ परकीयाभिसारिकायथा ॥ रभसादपसर्तु
 मुद्यतानाम्बनितानां सखिवारिदोविवस्वान् ॥ इजनीदिवसोऽंधकारमर्द्धिर्विपिनं वेश्मसु
 मार्ग एवमार्गः ॥७८॥ ज्योत्स्नाभिसारिकायथा ॥ चन्द्रोदयेचन्दनमङ्गकेषु विहस्यवित्त्य
 स्यविनिर्गतायाः ॥ मनोनिहन्तुं मदनोपिवाणान् करेणकोपाद्धिभराम्बभव ॥७९॥
 कृष्णाभिसारिकायथा ॥ नाम्बुजैर्नकुमुदैरुपमेयं स्वेरिणीजनविलोचनयुग्मम् ॥ ने
 दयेदिनकरस्यनचेन्दोः केवलमेनसियस्यविकाशः ॥८०॥ दिवसाभिसारिकायथा ॥
 पल्लीनामधिपस्यपंकजदशां पर्वोत्सवामन्त्रणे जातेसमजनामिथः कृतमहोत्साहं ॥

२५ स्थिताः॥ सव्याजं स्थितयोर्विहस्यगतयोः शुद्धान्तमत्रान्तरेयनोः खिन्नकपोलयोर्विजय
तेकोप्येषकण्डग्रहः॥ ८१॥ सामान्यवनिताभिसारिकायथा॥ लोलचोलचमत्कृतिप्रविलसत्का
चलताभ्रं कृतिन्यंचलच्छुकवन्धवन्धुरचलद्वक्षोजकुम्भोन्नति॥ स्फूर्जद्दीधितिर्विस्फुर
द्युतिचलश्चाभीकरालहूतिक्रीडाकुञ्जग्रहम्ययातिकृतिनः कस्यापि वारुणा॥ ८२॥
मुग्धायाः लज्जाप्राधान्येन॥ मध्यायाः लज्जामदनसाम्येन॥ पौढायाः कामप्राधान्येन
धीरायाः धैर्यप्राधान्येन॥ अधीरायाः अधैर्यप्राधान्येन॥ धीराधीरायाः धैर्याधैर्य
प्राधान्येन॥ ज्येष्ठायाः स्नेहाधिक्यप्राधान्येन॥ कनिष्ठायाः स्नेहन्यूनत्वप्राधान्येन
॥ परोढायाः संगुप्तिप्राधान्येन॥ मुग्धाया इव कन्यकायाः सामान्यवनितायाधनप्रा
प्तिप्राधान्येनाष्टविधनापिकावर्णनमिति शेषः॥ प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखे रस्त्रे
रजसंगतंधृत्यानसृणामासितं अवसितं चित्तेन गन्तुम्युरः॥ गन्तुं निश्चितचेतसि प्रिय
तमे सर्वैः समं प्रस्थितं जन्तव्ये सति॥ जीवितप्रियसुहृत्सार्थः कथन्यज्यते॥ ८३॥ इति

॥१२॥

प्राचीनग्रन्थकारलेखनादग्रिमक्षणेदेशान्तरनिश्चितगमनेष्वेयसिप्रोष्यत्पतिकानव
मीनायिकाभवितुमर्हति॥ तथा हि॥ तस्याः प्रोषितपतिकाविप्रलब्धोत्कासुनान्तर्भावः
भर्तुः सन्निधिं वर्तित्वात्॥ न कलहान्तरि ता यामन्तर्भावः कलहाभावादनवमानि
पतितत्वाच्च॥ नापि खण्डिता यामन्तर्भावः॥ प्रियस्यान्योपभोगविहितस्यागमनाभा
वात्॥ प्रियायाः कोपाभावदर्शनाच्च॥ काकुवचनकातरप्रेक्षणदिस्त्वितान्तः पक्षपा
तदर्शनाच्च॥ नवासकसज्जायामन्तर्भावः॥ वारनियमाभावात्॥ सज्जीकरणाभाव
निर्वेदादिदर्शनाच्च॥ न स्वाधीनपति का यामन्तर्भावः॥ अग्रिमक्षणे एव सङ्गविच्छे
ददर्शनात्॥ न हि स्वाधीनपतिकायाः कदाचिदपि सङ्गविच्छेद इति सम्प्रदायः॥ व्रजने
पि पतिः स्वाधीनपतिकृपानिरुध्यते॥ अन्यथा भर्तुस्त्वाधीनत्वमेव तस्या व्याहृत्यै
तनेह तथा भर्तुर्विदेशगमनात्॥ किंच निर्वेदाश्रुपातनिश्वासवनविहारादिमद
नमहोत्सवं व्यतिरेकदर्शनाच्च॥ नाप्यभिसारिकामन्तर्भावः॥ अभिसारोत्सवाभा

॥१२॥

स्वप्नेनापि न गच्छति श्रुति पथं चेत्तः पथं दक्षयं काप्यन्यादपि तस्य मे सखि कथन्त स्या
स्तु मे दग्रहः ॥ ७२ ॥ परकीया स्वाधीनपति कायथा ॥ स्वीय्या स्सन्ति गृहे सरोरुह दशोया
सां विलासकृणात्का न्वीकु एउल हेमकङ्कुणाभ्रणात्कारो न विश्राम्यति ॥ को हेतुः सखि क
नने पुरपथे सौधे सखी सन्निधौ भ्राम्यन्ती मपि वल्लभस्य पुरतो दृष्टिर्न मां मुञ्चति ॥
७३ ॥ सामान्यवनिता स्वाधीनपति कायथा ॥ सन्त्येवं पतिमन्दि रं मगदशोया सां सुधा
सागरश्रोतस्फुतसरो जसुन्दरचमत्कारा दशो विभ्रमाः ॥ चित्रं किन्तु विचित्रमनस्य
कलावैशद्यहेतौः पुनर्विन्नंचित्तहरं प्रयच्छति युवामयेव किङ्कारणम् ॥ ७४ ॥ स्वय
मभिसरति प्रियमभिसारयति साभिसारिका ॥ अस्या श्रेष्ठा ॥ समयानुरूपभूषण
शंका प्रज्ञानैः पुण्यकपसा हसादयः ॥ इति परकीयायाः ॥ स्वीयायास्तु सकृदेव क्र
मः ॥ मुग्धाभिसारिकायथा ॥ इती विधुदुपागता सहचरी रात्रिस्सहस्था यिनी देवज्ञो
दिशति स्वनेन जलदः प्रस्थाने वलां शुभाम् ॥ वाचं माङ्गलकीं तनोति तिमिरस्तोमोपि

॥१३॥

स्यक्तानीतिरकारि किन्नभवतो हेतोर्मया दुःकृतम् ॥ अङ्गानां शतयातनं नयनयोः कोपि क्रमो
रोरवः कुम्भीपाकपराभवश्च मनसो युक्तं न्वयिष्यते ॥ ८७ ॥ सामान्यवनिता प्रोष्यत्यति
कायथा ॥ मुद्रास्य देहि वलयाय भवद्वियोगमासाद्ययास्यति बहिस्सहसा यदेतत् ॥ ३४ ॥
निगद्य विगलनयनाम्बुधारावाराङ्गनाप्रियतमं कूरयोर्वभार ॥ ८८ ॥ अहितकारिण्य
पिप्रिये हितकारिणी उत्तमा ॥ अस्या उत्तमेव चेष्टा ॥ तद्यथा ॥ पतिः सदनमागतः कु
चविचित्रितोरस्थलः प्रसन्नवचनामृतैरयमतर्पि वामभ्रुवा ॥ अचर्चिसुभगस्मित
द्युतिपटी ॥ रपङ्क इवैरपूजितविलसद्विलोचनचमत्कृतैरम्बुजैः ॥ ८९ ॥ हिताहितकारि
णिप्रियतमे हिताहितचेष्टावती मध्या ॥ अस्यास्तु व्यवहारानुसारिणी चेष्टायथा ॥
कान्तेसागसिकम्बुकस्पर्शितयासाचीकृतग्रीवयामुक्ताः कोपकषायमन्मथशरकू
राः कटाक्षभङ्गुराः ॥ साकूतेदरहास्केसरवचोमाध्वीकधारालसाप्रीतिः कल्पलतेवका
वनमहादानीकतासुभ्रुवा ॥ ९० ॥ हिताहितकारिण्यपिप्रियतमेऽहितकारिण्यधमा ॥

॥१३॥

एषैव निमित्तकोपना च एतत्प्रतिपत्तिरिति ॥ अस्यानिःकारणकोपत्वादधमैव चेष्टा ॥ तद्य
 था ॥ प्रस्थाने तवयः करोति कमललायां मुखान्मोरुहे श्रीखण्ड द्रवधारया शिशिरया मार्गं
 पुनः सिञ्चति ॥ तस्मिन् प्रेयसि विदुमद्रवनदीरिक्तं नरकं भ्रमिभ्रान्तकान्तसरोजं सदृशाभ
 योदशाकुक्ष्यति ॥ ९१ ॥ विस्तारमियापत्येकमेतासा मुत्तममध्यमाधमभेदानोदाहता
 इति ॥ विश्वासविश्रामकारिणी सरवी तस्याम एतौ पालम्भशिक्षापरिहारप्रभृतीनि क
 र्माणि ॥ मण्डनं यथा ॥ स्तनकनकमही धरोपकण्ठे प्रियकरपल्लवसुल्लसत्प्रमोदम् ॥ रह
 सिमकरिका मिषाल्लिरवन्ती कमलमुखी कमलैः सरवीञ्जघान ॥ ९२ ॥ उपालम्भो यथा ॥
 सान्द्रध्वानैर्गुर्वरितदिशः श्रेण्यस्तोयदानां धारासारैर्द्धरणि वलयं सर्वतः ज्ञावय
 न्ति ॥ तेन स्नेहं वहति विपुलं मत्सरवी युक्तमेव त्वन्निस्नेहो यदसितदिदं नाथ मे विस्मया
 य ॥ ९३ ॥ शिक्षायथा ॥ सानन्दमालिवनमालिविलोकनाय निर्गन्धकुञ्जमिति किन्तु
 विचारयेथाः ॥ भ्रूकरिणो मधुलिहोरिव सेभ्रमन्ति रात्रौ पुनश्च पलचञ्चुपुटाश्च केराः ॥

॥१४॥

॥८४॥ परिहासो यथा ॥ आश्रगारभित्तिलिखितासु निवेदयस्व कस्मिन्मोदशसु मूर्तिषु लोकम
र्तुः ॥ इत्यं सखीजनवचः प्रतिपत्य सद्यः सीतास्मितद्युतिभिरुत्तरयाञ्चकार ॥८५॥ सरयाः
परिहासवत्प्रियस्यापि परिहासः ॥ भूतसंज्ञयादिशतितन्विसरवीनवाग्भिरित्थं विहस्य मु
खैरिति भाषमाणे ॥ राधाचिराय दशनव्रणद्वयमानविम्वधरावदनमानमयाञ्च
कार ॥८६॥ प्रियस्य परिहासवत्प्रियाया अपि परिहासः ॥ दिव्यं वारिकथं यतः सुरधुनी
मोलौक्यं यावको दिव्यं तद्विविलोचनं कथमहिर्दिव्यं सचांगेतव ॥ तस्माद्यत विधौ त्व
याद्यमुषितो हारः परित्यज्यतामित्थं शैलभुवा विहस्य लपितः शम्भुः शिवायास्तु
वः ॥८७॥ इत्युपापारया रङ्गमादूती ॥ तस्यास्संघटनविरहनिवेदना सर्वसंयथा ॥
अञ्चतिरजनिरुदञ्चतिमिरमिदं वंचति मनो ॥ उक्तं न त्यज युक्तं विरचय रक्तमन
स्तस्मिन् ॥८८॥ विरहनिवेदनं यथा ॥ चक्रे चन्द्रमुखी प्रदीपकलिका धात्रा धरामण
ले तस्यादैववशाद्दशापि चरमाप्रायस्समुन्मीलति ॥ तद्धूमः शिरसानतेन सहसा श्री

॥१४॥

वात॥ अन्तस्तापदर्शनाच्चेति युक्तमुत्पश्यामः॥ लक्षणान्तु यस्याः पतिरग्निमक्षणे देशं
 तरं यास्यत्येव सा प्रोष्यत्यतिका॥ अस्या श्वेषा॥ काकु वचनकार्त्तप्रेक्षणगमनविद्यो
 पदर्शनवेदसन्तापसम्प्राप्तनिश्वासबाष्पादयः॥ मुग्धाप्रोष्यत्यतिका यथा॥ प्रा
 णेश्वरे किमपि जल्यति निर्गमाय क्षामोदरीवदनमानमयाञ्चकार॥ आलीपुन
 र्निभृतमेत्यलता निकुंजमुन्मत्तकोकिलकलस्वनमाततात॥ ८४॥ मध्याप्रोष्यत्य
 तिका यथा॥ गन्तुमिष्येवदतिनिश्चसितं नदीर्घभासीन्तवानयनयोर्जलमाविरा
 सीत्॥ आयुर्लिपिपठितुमेणदशः परन्तु भालस्थली किमुक्चस्समुपाजगाम
 ॥ ८५॥ प्रोढाप्रोष्यत्यतिका यथा॥ नायमुञ्चतिसुभ्रुवामपितनुत्यागे वियोगा
 ज्वरस्तेनायं विहिताञ्जलिर्यदुपते प्रच्छामि सत्यम्बद॥ ताम्बूलंकुसुमं पटीरमुद
 कं यदधुभिर्दीयते स्यादत्रैव परत्र तस्मिन् विषज्वालावलीडुः सहस्र॥ ८६॥ पर
 कीयाप्रोष्यत्यतिका यथा॥ न्यस्तम्यन्तगमर्द्धिषा दयुगलं भक्तिर्विमुक्ता गुरो॥

॥१५॥

रेः करकमलयोर्द्वारतो वारितोपि स्वापंसात्वा पुनरुपतो दूरतो दत्तदृष्टिः ॥ तल्योपान्ते कनकवलयं
मुक्तमन्वेष्टयन्मादृष्टोदृष्टः पुनरपिमया पार्श्वे एव प्रसुप्तः ॥१०३॥ कामिनी विषयकपटपटुः
शठः ॥ यथा ॥ मोलौहामविधाय भालफलके व्यालिरव्यपत्रावलीं केसरभुजयोर्निधाय कु
चयोर्विन्यस्य मुक्तावलीम् ॥ विश्वासं समुपाज्जयन् मृगदृशः काञ्चीनिवेशललान्तीवीय
न्निमपाकरोति मृदुना हस्तेन वामभ्रुवः ॥१०४॥ आचारहानिहेतुः पतिरुपतिः ॥ यथा ॥ श
क्राश्च स्वलितेन यत्र नयनान्तेन नप्रेक्षते केसरध्वनिभूरिभीतिचकितं नो यत्र वाश्लि
ष्यते ॥ नो वा यत्र शनैरलग्नदृशनं विम्वधरः पीयते नो वा यत्र विधीयते चमणितंतत्किं
रतं कामिनोः ॥१०५॥ उपपतिरपि चतुर्धा ॥ परन्तु शठत्वं तत्र नियतं ॥ अनियताः परे ॥ वे
श्यापभोगरसिको वैशिकः ॥ यथा ॥ काञ्चीकलकणितकोमलनाभिकानिपारावतध्वनि
तचित्रितकण्ठपालिम् ॥ उद्गन्तलोचनचकोरमनकुरङ्गमासास्महेकमपि वारविलास
वत्याः ॥१०६॥ वैशिकस्तु उत्तममध्यमाधमभेदात्रिविधः ॥ दयितायाभ्यः प्रकोपेषुपचा

प ५

॥१५॥

रपरायणउत्तमः॥ यथा॥ चक्षुःप्रान्तमुदीक्ष्य पक्ष्मलदशः शोणारविन्दप्रियं नोद्धेर्जस्यति॥
 नस्मितं वितनुते गह्लाति वीदीं न वा॥ तल्योपान्तमुपेत्य किन्तु पुलकभ्राजत्कपोलघुः कान्तः के
 वलमानतेन शिरसामुक्तास्त्रजकुम्फति॥ १०७॥ प्रियायाः प्रकोपेऽथ कोपमनुरागं वानप्रक
 टयति चेष्टयामनोभावं गह्लातिसमध्यमः॥ यथा॥ आद्यद्यपि हास्यवर्जितमिदं लास्ये
 न वीतं वचो नैत्रं शोणसरोजकान्तिरपि कापि स एं स्थीयताम्॥ मालायाः करणोद्य
 मोमकरिकारम्भः कुचां भोजयोर्धूपः कुंतलधोरणीषु सुदशः सायन्तनो दृश्यते॥ १०८॥
 भयकपालज्जाभ्रन्यः कामक्रीडायामकृतकृत्याकृत्यविचारोऽधमः॥ यथा॥ उदयति हृदि
 यस्य नैवलज्जानचकरुणानचकोपि नीतिलेशः॥ वकुलमुकुलकोशकोमलङ्गी पुनरपि त
 स्य करेण पातयेथाः॥ १०९॥ मानिचतुरयोः शठएवान्तर्भावः॥ मानीयथा॥ वात्याकृतप
 रायणं तव वचो बभ्रौ यमेयं मनः श्रुत्वा वाचमिमां प्रपास्य विनयं व्याजादहिः प्रस्थिते॥ प्रा
 तर्वीति विलोकने परिहृतालापे विदत्तानने प्राणेशे निपतन्निहन्तकपणा वामभ्रुवोदृश्यः॥

तिः २

सं

॥१६॥

॥११०॥ वाक्केष्टाव्यञ्जसमागमश्चतुरः ॥ वचनव्यञ्जसमागमो यथा ॥ तमोजयले हरिदन्तरा
लेकाले निशायास्तव निर्गतायाः ॥ तटेन दीनानि कटे वनानां घटे तशातो दरिद्रस्सहायः ॥१११॥
चेष्टाव्यञ्जसमागमो यथा ॥ कान्ते कनकजम्बीरं करे किमपि कुर्वति ॥ आगारलिखिते भा
नो विन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥११२॥ प्रोषितपतिरुपपत्तिर्वैशिकश्चेति क्रमेणोदाहरणानि ॥ य
था ॥ ऊरुरम्भादगपिकमलं शैवलं केशपाशो वक्त्रं चन्द्रोलुपितममृतं मध्यदेशो मण
लम् ॥ गभीरूपो बलिरपि सरित्पल्लवः किञ्च पाणि र्यस्याः सा चेदुरसि न कथं हन्त स
न्तापशान्तिः ॥११३॥ यान्यास्सरस्सलिलकेलिकुत हलाय व्याजा उपेत्य मयि वर्त्मनि वर्त्त
माने ॥ अन्तःस्मितयुति च मत्कृतिरुक्तरङ्गे रङ्गीकृतं किमपि वामदशः स्मरामि ॥११४॥
॥ अर्धतपरिपतन्ति चोलवन्धं मुखितनकारमवक्रदृष्टिपातम् ॥ एकदहसितमुन्नतास्य
विम्बपुरसुदशस्सरचेष्टितं स्मरामि ॥११५॥ अनभिनायको नायकाभास एव यथा ॥ श
न्ये सप्रनियोजिता वहुधा भङ्गिर्वनं निर्जनं पुष्पव्याजमुपेत्य निर्गतमथ स्फारीकृता

वि१

॥१६॥

कश्मनिक्षिप्यतां स्नेहस्तत्र तथा यथा न भवति त्रैलोक्यमन्धन्तमः ॥ ९०० ॥ स्फुङ्गारस्यो भयनि
 स्पत्वा नायकोपि निरूप्यते ॥ सचत्रिविधः ॥ पतिरुपपतिवैशिकश्चेति ॥ विधिवत्पाणिग्रहः ॥ यथा
 त्वम्पीयस्य मय्यमुञ्च शिरसि स्निग्धान्मुधाशीकरांस्त्वम्भोगीन्द्रविलम्बसेकिमुफणाभोगैश्वर्ये
 र्वीजय ॥ त्वं स्वर्वाहि नि किञ्च सिञ्च सलिलैरङ्गैश्शिरसि योयमेस्मेयं शैलसुता कठोरमहसः का
 न्नापथिक्काभ्यति ॥ ९०० ॥ अनुकूलदाक्षिण्यधृष्टशब्दभेदोत्पत्तिश्चतुर्धा ॥ सार्वकालिकपरा
 सुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः ॥ यथा ॥ पृथिव्यं भवको मलादिनमणेत्वं शैत्यमङ्गी
 कुरु त्वं वर्त्मनूलघुतां प्रयाहि पवनत्वश्चिदमुत्सारय ॥ सान्निध्यं श्रयं दण्डकावनिगिरे
 निर्गन्धमार्गाद्वहिस्सीतासौ विपिनं मया सह यतो निर्गन्तुमुत्कण्ठते ॥ ९०१ ॥ सकलनायिका
 विषयकसमसहजानुरागो दक्षिणः ॥ यथा ॥ एतत्पुनः स्फुरति पद्मदशां सहस्रमक्षिद्वयं
 कथय कुत्र निवेशयामि ॥ इत्याकलय्य नयनासुरहेनिमील्य रोमाञ्चितेन वपुषा स्थितमच्युतेन ॥
 ॥ ९०२ ॥ भ्रयोनिः शङ्कदोषोपि भ्रयोनिवारितोपि भ्रयः प्रश्रयपरायणो धृष्टः ॥ यथा ॥ बहो ह

कुरु विः

॥१७॥

न५

विदो विटः॥ यथा॥ आयातः कुमुदेश्वरो विजयते सर्वेश्वरो मारुतो भृङ्गः स्फूर्जति भैरवो न
निकटं प्राणेश्वरो मुञ्चति॥ एते सिद्धरसाः प्रसून विशिखो वैद्योऽनवद्यो त्सवो मानव्या
धिरसौ कशोदरिकथन्ते चेतसि स्थित्यति॥ ११८॥ सन्धानचतुरश्वेटकः॥ यथा॥ साच
न्यसुन्दरमुखी सचनन्दस्तुर्देवान् निकुञ्जं भवनं समुपाजगाम॥ अत्रान्तरे सहचर
स्तरणौ कठोरे पानीयपानकपटैः सरः प्रतस्थे॥ ११९॥ अङ्गादि वै कत्वे हं सकारी वि
दूषकः॥ यथा॥ आनीय नीरजमुखी शयनोपकण्ठमुत्कलिषतोऽस्मि कुचकञ्चुकमो
चनाय॥ अत्रान्तरे मुकुरकारि विदूषकेन प्रातस्तनस्तुरुणकुटुक एनादः॥ १२०॥
स्वेदः स्तम्भो यरो माञ्चः स्वरभङ्गोऽपवेपथुः॥ विवर्णमशुप्रलय इत्यष्टौ सात्विकाः
स्मृताः॥ यथा॥ भेदो वाचि दशोर्जलं कुचतटे स्वेदः प्रकम्पे धरे पाण्डुर्गण्डतटीव पुः पु
लकितं लीलं मनस्तिष्ठति॥ आलस्यं नयनश्रियश्चरणयोः स्तम्भः समुज्जमते त
त्किं राजपथे निजामधरणीपालोऽमालो कितः॥ १२१॥ रतिर्हं सश्च शोकश्च क्रोधोत्साहो

य

॥१७॥

प्रयत्नया ॥ जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायी भावाः प्रकीर्तिताः ॥ १२२ ॥ २ ति स्थायी भावः भ्रङ्गा
रः ॥ सच द्विविधः ॥ सम्भोगो विप्रलम्भश्च ॥ सम्भोगो यथा ॥ वियति विलोलितजलदस्वलति
वियुच्चलति कूजति कपोतः ॥ निपतति तारकाततिरा लोलति वीचिरमरवाहिन्याः ॥ १२३ ॥ वि
प्रलम्भो यथा ॥ प्रादुर्भूतेन वज्रलधरे त्वत्पद्मं द्रष्टुकामाः प्राणाः पङ्केः रुहदलदशः क
ण्ठदेशं प्रयान्ति ॥ अन्यत्किं स्वातवमुखविधुं द्रष्टुमुशीयगन्तुं वक्षः पक्षं सरसविसिनीप
ल्लवस्यल्ललेन ॥ १२४ ॥ विप्रलम्भे वा भिलाषचिन्ता स्मृतिगुणकीर्तनोद्देगप्रलापोन्माद
व्याधिजडतानि धनानि दशा भवन्ति ॥ तत्र सङ्गमेच्छा भिलाषः ॥ यथा ॥ तस्यां सुतनुसर
स्यां चेतो नयनं च निःपतितम् ॥ चेतो गुरु विनिमग्नं लघु नयनं सङ्घतो भ्रमति ॥ १२५ ॥
सन्दर्शनसन्तोषयोः प्रकारजिलासाचिन्तनम् ॥ मया विधेयो मुकुरद्यतस्मिन्कुञ्जोपकण्ठे कल
कण्ठनादः ॥ राधामधो विभ्रममावहन्ती कुर्वीतनेत्रोत्पलतोरणानि ॥ १२६ ॥ प्रियाश्रितचेश
द्युद्धो धितसंस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः ॥ यथा ॥ रामोलक्ष्मणदीर्घदुःखचकितौ नाविः करोति च

॥१८॥

प्रांश्वासंनो ह्यत रंज हातिस लिखं धत्तेन वाचक्षुषि ॥ वाह्यावर्त विवर्तमानदहन क्रूरैरनक्र-
ज्वरैः क्षामः किन्तु विदेहराजतनयां भूयोरणं वर्त्तते ॥१२७॥ विरह कालीन कान्ता विषयक
प्रशंशाप्रतिपादनं गुणकीर्त्तनं यथा ॥ स्पर्शस्तिनतटस्पर्शो वीक्षणं वक्रवीक्षणम् ॥ त-
स्याः केलिकथात्रापसमयः समयः सखे ॥१२८॥ कामकेशजनितसकलविषयकेहेयता
ज्ञानमुद्देगः ॥ गरलद्रुमकन्दमितु विम्वं करुणावारिजवारणो वसन्तः ॥ रजनीस्मरभूपतेः
कृपास्ती करणीये किमतः परं विधातुः ॥१२९॥ प्रियाश्रितकाल्पनिकव्यवहारः प्रलापः ॥
कल्पनायाः कारणमन्तः करुणा विक्षेपः ॥ तस्य च निदानमुत्कृष्टम् ॥ यथा ॥ अद्विसंवीक्षणं
चक्षुरद्विसम्मीलितं मनः ॥ अद्विसंस्पर्शनं पाणिरद्यमेकिङ्कुरिष्यति ॥२३०॥ ओत्सु क्यसन्तापा
दिकारितमनोवियर्याससमु प्रियाश्रितव्यापारउन्मादः ॥ व्यापारः कायिको वाचिकः ॥
कायिको यथा ॥ प्रतिफलममतांशोः प्रेक्ष्य कान्तो मृगाक्ष्यामुखमिति परिहासं कर्तुं मभ्यु-
द्युतोः भूतः ॥ अथ शिथिलितवाचोमानमाशंक्यतस्याः स्पर्शतिपुलकभाजापाणिपङ्के

॥१८॥

दृश्यः॥ ताम्बलाहरणबलेनविहितौव्यक्तौचवत्सोरुहोएतेनापिनवेत्तिइतिक्रियतायत्ने
नसंज्ञास्यति॥११६॥ नचनायिकायाइवनायकस्येतेभेदास्तनीतिवाच्यम्॥ तस्याश्रवस्था
भेदेनभेदास्तस्यचस्वभावभेदेनभेदाइतिविशेषात्॥ अनुकूलत्वंदक्षिणत्वंधृष्टत्वंश
ठत्वमितिचत्वारएवनायकस्यस्वभावाइतिअन्यच्च॥ अवरस्थाभेदेनयदिनायकस्य
भेदस्यातदोक्तविप्रलब्धखण्डितादयोनायकास्वीकर्तव्याः॥ तथाच॥ सङ्केतव्यव
स्थायांस्त्रीणामनागमनेचासम्प्रदायात्॥ अन्यसमागमशङ्काधर्तत्वंवान्यसम्भो
गचिहितत्वंवानायकानांनतुनायिकानांताःप्रतितदुद्भावनेरसाभासापत्तेरितियुक्त
मुत्पश्यामः॥ तेषांश्रवणमर्मसचिवःपीठमर्दविटचेटकविदूषकभेदाश्चतुर्धा॥ कुपितस्त्री
प्रसाधकःपीठमर्दः॥ यथा॥ कोयङ्गोपविधिःप्रयत्नकरुणागर्भंवचोनायतांपीयू
षद्रवदीर्घिकापरिमलैरामोदिनीभेदिनी॥ आस्तांवास्पृह्यालुलोचनमिदं व्यावर्तय
न्तीउर्यस्मैकुप्यसितस्यसुन्दरितपोरन्दानिवन्दामहे॥११७॥ कामकेलिकलाको

॥१९॥

रसिजं विलिखे नखेन दन्तं ददृश्व दशनेन दशोदकस्मात् ॥ इत्थं पटे विलिखितं दयितं म्विलो
क्यवालापुरे वनजहार विहारशकुम्भम् ॥१३६॥ साक्षादर्शनं यथा ॥ चेतश्चञ्चलतां त्यज प्रि
यसखि व्रीडेन मां पीडय भ्रातर्मुञ्चदृशौ निमेष भगवन्कामसंराजस्यताम् ॥ वर्हमूर्ध
निकर्णयोः कुवलयम्वंशं दधानः करे सोयं लोचनगोचरो भवति मे दामोदरस्सुन्दरः ॥
१३७॥ तातो यस्य गणेश्वरः क विकुलालङ्कारचूडामणिर्दृशो यस्य विदेहभस्सुरस
रिक्लोलकिर्मीरिता ॥ सेयं येन स्वकेन तेन कविना श्रीभानुना योजिता वाग्देवी श्रुति
पारिजातकुसुमस्पृक्षा करीमञ्जरी ॥१३८॥ इति श्रीमद्भानुदत्त मिश्रेण प्रकाशितार
समञ्जरी समाप्ता ॥ श्रीरक्त ॥ विक्रमार्कनृपतेर्गतेऽब्दे नागवाणगजभूमि १८५८
सम्मिते ॥ आश्विने च वैश्वं पक्षे केलिखड्गानुनोदितरसारिमञ्जरीम् ॥१॥ श्रीर्जयति ॥

कुवलयदत्तके ३

सीताराम इति शेषः

॥१९॥

रहे ॥ १३१ ॥ वाचिकोयथा ॥ किं रे विधो मृगदशो मुखमक्षितीयं किं कञ्जरप्यसि दगम्बुज
मन्यदेव ॥ भृङ्गारमावहसि भृङ्ग-तनुर्नतादक कर्माणि धिक् पुनरीदशमीक्षणीयम्
॥ १३२ ॥ मदनवेदनासमुत्थसन्तापकाश्यादिदोषा व्याधिः ॥ यथा ॥ कोरुं विशिखरवाम
ने निवसतिः कामस्य तस्या अपि भवत्स्नीनयनाञ्चलं मनसिते वासस्समुन्मीलति ॥ इत्थं सा
म्यविधौ तयोः प्रभवति स्वाभिस्तथास्मित्यातां तन्वाना तनुतां क्रमादनुतां नैषायथागच्छति ॥
१३३ ॥ चिरव्यथा विकारमात्रवेद्यजीवनावस्था जडता ॥ यथा ॥ पाणिनिश्चलकङ्कः एतन्नत
टी निःकम्पमानां शुकादृष्टिर्निश्चलतारकासमभवन्ति स्ता एव कुलम् ॥ कश्चिज्जाप्यित
यासमं कशतनोर्भेदो भवेन्नोयदित्वन्नामस्मरणेन कोपि पुनरुत्कारं भस्समाज्जम्भते ॥ १३४
स्वप्नचित्रसाक्षाद्देन दर्शनं त्रिधा ॥ स्वप्नदर्शनं यथा ॥ मुक्ताहारं न च कुचगिरेः कङ्कः ए
नैव हस्तात्कणात्स्वर्णाभरणमपि वानीतवानैव तावत् ॥ अद्यस्वप्नेव कुलमुकुलाभूष
णं संदधानः कोयं चोरो हृदयमहरत्तचित्तन्वृत्तीमः ॥ १३५ ॥ चित्रदर्शनं यथा ॥ मीवीं हरेडु